

TIMÁR LAJOS

A zsidóság társadalma egy alföldi nagyvárosban a két világháború között

A magyar zsidóság mind társadalmi tagozódásában, mind a településhálózaton belüli eloszlása szempontjából specifikus vonásokat mutatott. Ezra Mendelsohn szerint a két világháború között a magyar zsidóság „alapvetően a középosztály különböző rétegei között oszlott meg. A csúcson a bankok és az ipar óriásai, Budapest neves zsidó családjai állottak. Alul pedig a kisvárosok kisiparosai és kiskereskedői. Zsidó gyári proletariátus nem volt, de létezett a zsidó szegénység.”¹

A zsidóság társadalmi tagozódásáról rajzolt kép kisebb pontosítást igényel. A társadalmi hierarchia alján nem a kisvárosiak, hanem azok a kiskereskedők és kisiparosok álltak, akik olyan falvakban éltek, ahol a zsidó értelmiség nem vagy csak kis létszámban volt jelen. Budapesten és néhány nagyvárosban létezett zsidó gyári proletariátus, ha csekély számban is. Miskolcon például 1937-ben a zsidó munkásság — melynek döntő része a kisiparban dolgozott — aránya /6,7%/ nem sokkal maradt el az értelmiségétől /7,4%/. Sőt, ha az alkalmi iparosok és nem önálló iparosok egy részét és a kereskedelmi segédszemélyzetet is a munkássághoz soroljuk, akkor a vidéki nagyvárosokra sem mondhatjuk, hogy a zsidó munkásság hiányzó kategória.

1920-ban a magyar zsidóság 45%-a Budapesten élt, 23,2%-át adva a főváros lakosságának.² A zsidóság számaránya a városhálózat alacsonyabb szintje felé haladva fokozatosan csökkent, kivéve az ország északkeleti részét, ahol néhány községben arányuk jelentős volt. 1859-ben a zsidóságnak még csak 29,5%-a élt városokban, viszont 1920-ban már közel 73%-uk.³ Ez az arányváltozás szemléletesen tükrözi, hogy a 19. század közepétől a zsidóság a polgári átalakulás dinamikus tényezőjévé vált hazánkban. Az 1860-as évektől mezőgazdasági termékekkel folytatott kereskedelem helyett egyre inkább a városi központi funkciókhoz kapcsolódó tevékenységek ellátására specializálódtak. A vidéki városok közül létszámban Debrecen zsidósága Miskolc után következett, nem sokkal haladva túl a Szegeden élő zsidóság számát. A három vidéki város zsidó közössége több vonatkozásban eltért egymástól. 1930-ban a magyar zsidóság 65,5%-a neológ, 29,2%-a orthodox közösségekhez tartozott és 5,3%-a tartozott az úgynevezett status quo hitközségekhez.⁴ Budapesten a neológ irányzat játszott meghatározó szerepet, s itt — Katzburg kifejezését idézve — a „burzsoá-asszimilált-hazafias” zsidóság alkotta a vezető réteget.⁵ Az asszimilált kifejezés azonban még a budapesti zsidóság esetében is — egy töredéket

¹ E. Mendelsohn: *The Jews of East Central Europe between the World Wars*. Indiana University Press, Bloomington, 100.

² Uő: *The Jews of East Central Europe*... 92.

³ *Bosnyák Zoltán: Magyarország elzsidósodása*. Bp. 1940. 18.

⁴ *Nathaniel Katzburg: Hungarian Jewry in modern times, political und social aspects*. In: *Hungarian-Jewish Studies* (Ed. Randolph L. Braham) New York, 1966. 163.

⁵ Uo. 163.

leszámítva — tulajdonképpen pontatlan, inkább „beilleszkedésről” beszélhetünk, hiszen „lényegében kívül maradtak a 'hazai' társadalom szerkezetén”.⁶ Miskolc az orthodoxia központja volt, míg Szeged zsidósága a legnagyobb vidéki neológ hitközséget alkotta. A hitközségek nem csupán vallási szempontból, hanem az asszimilálódás szintje szerint is eltértek egymástól. Az orthodox zsidóságon belül is lényeges különbségek figyelhetők meg a falvak, kisvárosok és a legnagyobb orthodox központban, a gyorsan iparosodó Miskolcon élők között. Ugyanakkor a két szembenálló hitközséghez tartozó Miskolc és Szeged zsidósága között sem lehet az asszimilálódás szempontjából éles különbséget tenni. Georg Bárány szerint: „Nem reális azt feltételezni, hogy Miskolc orthodox zsidósága (jelentős iskolarendszerrel és aktív kereskedelmi és vállalkozó közösségével) ellenállt az asszimiláció erőinek, vagy hogy Szeged zsidósága mind elveszetteknek tekinthető a judaizmus számára, mert hitközségük történetileg elszakadt az orthodoxiától.”⁷

A debreceni zsidóság társadalomtörténeti vizsgálatának az ad különös jelentőséget, hogy a város az orthodoxia és a neológ irányzat között átmenetet képező status quo hitközség központja volt. A „polgárosultabb” társadalmi szerkezet Debrecenben is jellemző volt, noha a város gazdasági fejlődésének erőteljes lelassulása 1918 után, ami a tőkeképződés és a városiasodás ütemében, egyes területeken visszaesésben (például az ipari keresők aránya az 1930. évi 30,2%-ról, 28,2%-ra esett vissza 1940-re), mutatkozott, erőteljesen behatárolta a zsidóság gazdasági lehetőségeit. Az 1930-as évek elejére a debreceni gyáripár szinte teljesen a budapesti finánciók kezébe került. Ez azt jelentette, hogy a debreceni zsidóságnak az ipari középburzsoáziahoz tartozó tagjai jórészt az ipari tisztviselőrétegbe sorolódtak át. A debreceni banktőkés réteg felmorzsolódása már korábban, a századforduló után megindult és az 1930-as évek elejére a „hősies küzdelem utolsó harcossai veszítették el csatájukat a budapesti bankmágnásokkal”.⁸ A gazdasági folyamatoknál is drasztikusabban érintették a zsidóság gazdasági-társadalmi helyzetét a zsidótörvények.

A zsidóság foglalkozási megoszlásának és társadalmi tagozódásának sajátosságai

A zsidóság számaránya e korszakban fokozatosan csökkent. 1920-ban 9,8%, 1930-ban 8,4%, 1941-ben már csak 7,3% volt az arányuk. A foglalkozási szerkezet polgárosultabb jellegét jól tükrözik azok az adatok, amelyek a zsidók százalékos arányát mutatják az egyes foglalkozási ágakban. 1930-ban a gazdasági tisztviselők 29,6%-a, az önálló iparosok 14,3%-a, az ipari tisztviselők 33,1%-a, a kereskedelem és hitel önállóinak 46,6%-a volt izraelita vallású.⁹ Az értelmiség aránya a zsidóságon belül közel háromszorosa volt a városi átlagnak (30,2%). Az önálló kereskedők (18,4%) és iparosok (14,5%) aránya a zsidóságon belül együttesen mintegy másfélszerese volt a munkásságnak. A munkásság 20,4%-ot tett ki. A zsidó kiskereskedők és kisiparosok nem csekély része nagyon szerény életszínvonalon élt. Mivel a város két legnagyobb gyárába, a vagongyárra és a dohánygyárra, továbbá a vasúthoz nem vagy alig vettek fel zsidókat, a megélhetés útja csak az önálló iparossá válás lehetett. „Ugyanakkor a vagongyári szakmunkás

⁶ E. Mendelsohn: i. m. 91.

⁷ Georg Bárány: Magyar Jew of Jewish Magyar? Reflection on the question of assimilation. In: Jews and non-Jews in Eastern Europe 1918–1945. (eds.) Béla Vágó and George L. Mosse, John Wiley and Sons, New York, Toronto, Jerusalem, 1974. 55.

⁸ Dr. Neubauer Pállal készített interjú. 1985. január-február.

⁹ Sós Endre: A zsidók útja a Kálvinista Rómában. Bp. 1943. 11., a foglalkozási szerkezetről 1930. évi népszámlálás 96. köt. Bp. 1936. 46–69.

életszívnála sokkal stabilabb volt, mint például az 'önállóként' tevékenykedő zsidó cipészé".¹⁰ Az egyetlen gyár, ahová a zsidó munkások nagyobb számban felvételt nyerhettek, a Zerkowitz Textilgyár volt. A zsidó munkásság belső rétegződése szintén jellegzetesen alakult. A városban a munkásságon belül az iparban dolgozók aránya mintegy háromszorosra volt a kereskedelmi segédszemélyzetnek. A zsidósághoz tartozó munkások között viszont az iparban dolgozók aránya nem sokkal haladta túl a kereskedelemben dolgozókéét.¹¹ A mezőgazdaság területén a zsidóságnak csak 3,4%-a tevékenykedett.

A foglalkozási szerkezet legjellemzőbb vonása tehát a kereskedelem és ipar területén dolgozók döntő súlya és az értelmiségi pályák nagyobb aránya. A zsidóság sajátos helyzetét azonban legalább annyira jellemzi, hogy mely területeken volt kisebb az arányuk, vagy mely területek maradtak szinte teljesen elzárva előlük. Így a közigazgatásban arányuk csak 1,7%-ot, tanügyben pedig csak 6,2%-ot ért el, miközben a városi értelmiség jelentős része éppen e két területen dolgozott.

A zsidók körében a főiskolát, egyetemet végzettek aránya 8–10%-kal volt magasabb a városi átlagnál. Ez arra utal, hogy a zsidóság, ezen belül főképp a közép- és kispolgári rétegek, amelyek korábban a gazdasági tőke utódaikra való átörökítésével biztosították társadalmi helyzetük reprodukcióját, a korszakban (éppen mivel gazdasági tőkéjük egy részét elveszítik) utódaik társadalmi helyzetének megőrzése érdekében a „kulturális tőkébe” fektetnek be. E törekvések valóra váltását azonban akadályozták a különböző adminisztratív állami intézkedések.

*Az izraelita vallásúak aránya az értelmiségi pályákon Debrecenben (százalékban)*¹²

	1920	1930
Mezőgazdaság	20,3	16,5
Ipar, bányászat	38,0	32,4
Kereskedelem, hitel	46,4	47,6
Közlekedés	11,5	6,5
Közfoglalkoztatás és szabadfoglalkozás	13,3	11,3
Ebből: közigazgatás	4,3	1,7
igazságügy	27,6	32,9
tanügy	9,0	6,2
egészségügy	24,9	29,7
Összesen:	22,4	22,0
Ezen belül: ügyvédek	50,6	49,2
orvosok	46,2	34,4
művészek	24,9	17,1

Az adatokból látható, hogy az egyes szellemi pályákon már 1920-ban jelentős volt a zsidók aránya. Ez az arány 1930-ra 0,4%-kal csökkent, ami azonban messze elmaradt a zsidóság egésze arányának (9,8%-ról 8,4%-ra) csökkenésétől. 1920 és 1930 között tehát a város zsidó társadalmán belül valamelyest nőtt az értelmiség aránya.

Az értelmiségi pályákon belül viszont a köztisztviselők között 1930-ban csak 1% volt a zsidók aránya, a vármegyei tisztviselők között pedig egyetlen izraelita vallású sem akadt.¹³ Az

¹⁰ Dr. Kulcsár Andrással készített interjú 1986. január.

¹¹ 1930. évi népszámlálás 96. kötet. 102–133.

¹² Az adatokat a M. Stat. Közl. 96. kötet 40–81. old. adataiból összesítettük.

¹³ Uo. 132.

oktatásügy területén is kevésbé szerepeltek, csak a polgári iskolai tanítók között képviseltek jelentősebb arányt. Ezzel szemben az ipari tisztviselők 33%-a, a kereskedelem és hitel tisztviselőinek pedig 50%-a izraelita vallású.¹⁴ A tisztviselői pályákon belül csak a magántisztviselői pálya állt nyitva előttük, viszont a köztisztviselői állásokból (fokozatosan) kizárták őket.

Debrecenben e korszakban az ún. „társadalmi piramis” csúcsa teljesen hiányzik, azaz egy csonka gúlához hasonlítható, mivel a nagybirtokos réteg és a nagyburzsoázia gyakorlatilag nem volt jelen a város társadalmában. A zsidó társadalom tagozódása ettől részben eltért. Felső szintjét, hasonlóan a város egészének társadalmi hierarchiájához, a vezető állású értelmiségiek, a középburzsoá rétegek és a középbirtokosok foglalják el. A legszélesebb réteget a középpolgári életszínvonal alsó szintjén, illetve a kispolgári életmódon élő rétegek alkották, melyek a legkülönbözőbb foglalkozási ágakban tevékenykedtek. Az iparosok döntő része, a kereskedelem kvázi-önállóinak többsége ebbe a csoportba tartozott, de számukra az anyagi gazdagodás felfelé vezető lépcsőfokai szinte teljesen járhatatlanok voltak. Ugyanakkor a zsidók ipari munkásságon belüli aránya csak 5,4% volt, míg a kereskedelem és hitel segédszemélyzetén belül 20,8% az arányuk. A zsidó társadalmon belül tehát a társadalmi piramis kiszélesedő alapját a munkások mellett kvázi-önálló kiskereskedők és kisiparosok elszegényedett csoportjai alkották. Az egyes rétegek belső tagoltsága is lényegesen eltért a város társadalmától. Csaknem egészében hiányzott a mezőgazdasági kisárutermelő réteg, továbbá az agrárproletáriátus, valamint az ún. altisztii réteg, amelynek aránya a debreceni társadalmon belül a gyáripari munkásság arányát is meghaladta.

A társadalmi tagozódás vizsgálatában a hitközségi hovatartozást és a hitközségi intézmények vezető rétegének összetételét is elemeznünk kell. Ezt az is indokolja, hogy a zsidóság esetében, ahogyan Bibó István írja: „a vallási és etnikai elemek egymással szorosabban kapcsolódtak és másoktól élesebben elhatárolódtak, annyira, hogy izraelita vallási tudat zsidó közösségi (ritusközösségi, kisebbségi, nemzeti) tudattól függetlenül úgyszólván elképzelhetetlen volt.”¹⁵ A debreceni zsidóság többsége a status quo hitközség tagja volt, s kb. egyharmaduk a három orthodox irányzat valamelyikéhez tartozott. Az orthodox zsidósághoz tartozás részben külsőségekben, az öltözködési formákban is megjelent. Viszont például a férfiak körében a kaftán viselése kevésbé volt jellemző Debrecenben, mint a környező kisebb településeken.

A zsidóság két hitközsége társadalmi összetételben is különbözött egymástól. Az orthodox zsidóság körében lényegesen kisebb volt az értelmiség aránya. Az 1929–30-as tanévben az orthodox elemi iskolában csak 7,1%-ot ért el az értelmiségi származású tanulók csoportja, viszont 53,6% volt a kiskereskedő és 27,4% a kisiparos szülők gyermeke.¹⁶ A miskolci orthodox zsidóság társadalmi tagozódása hasonlított a debreceni orthodoxiához. Az 1937/38-as tanévben a miskolci orthodox elemi iskolákban a tanulók 7,4%-a értelmiségi, közel 40%-a kiskereskedő vagy alkalmi árus, 30%-a pedig kisiparos szülők gyermeke.¹⁷ A nagykereskedők arányában mutatkozó eltérés — Debrecenben egy százalékot sem értek el, Miskolcon azonban megközelítették a három százalékot (2,9%) — azzal magyarázható, hogy Debrecenben a nagykereskedőknek kb. 2/3-a status quo hitközséghez tartozott.

Az 1920-as évek végén 2200 tagja volt a status quo ante hitközségnek. A hitközségi adófizetők közül 75 családfő volt földbirtokos. Két zsidó földbirtokos család állt az élen, a Lichtschein és a Hartstein családok. Tulajdonképpen csak ez a két család tekinthető nagybirtokosnak, a többi középbirtokos volt, illetve volt egy szűkebb, a gazdagparaszti kategóriának megfelelő csoport is, többnyire 50–150 kat. hold földet birtokolva. Ez utóbbit azonban gazdagparasztnak nevezni teljesen fogalomzavart jelentene. Ugyanis ezen réteg gazdálkodásában és életmódjában gyökeresen eltért a város hagyományos, civis eredetű gazdagparaszti rétegétől. E gazdálkodó-bérlő réteg egészen szűk felső csoportja esetenként 50 ezer pengőt meghaladó tiszta vagyonnal rendelkezett. Grünberger Lajos pl. — akit birtokosként és nagybérlőként nevez meg

¹⁴ Uo. 110–111.

¹⁵ *Bibó István*: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Válasz 1948/10–11. sz. 843–844.

¹⁶ Az iskola értesítő könyve (Almássy Miksáné tulajdona).

¹⁷ *Sós Endre*: Zsidók a magyar városokban. Springer nyomda. Bp. 1941. 197.

a Magyar Nemzeti Bank /MNB/ hitelinformációs jelentése — 1936 májusában 71 ezer pengő tiszta vagyonnal rendelkezett. Újfehértón 151 kat. hold földet birtokolt, s az állomás közelében 30 vagon kapacitású raktárral rendelkezett. Saját birtokát Tégláson 1000 kat. holdas bérlét egészítette ki, melyet gróf Degenfeld Páltól bérelt. Gazdálkodásának magas színvonalára utal, hogy a bérelt birtokhoz tartozó 25 ezer pengős élő s holt felszerelést „elsőrendűnek” nevezi a jelentés. Grünberger Lajos Debrecenben még két házingatlannal is rendelkezett összesen 45 ezer pengő értékben. A Simonffy utca 32. szám alatti 4 lakású emeletes ház fele, valamint a Thaly Kálmán utcában egy másik házingatlan volt tulajdonában. A saját és bérelt földön folytatott gazdálkodásból szerzett jövedelmét — mely a válság időszakában jelentősen összezsugorodott — házbérvédelemmel egészítette ki. A világgazdasági válság következményeit mutatja, hogy a vagyont terhelő adósság (87 ezer pengő) meghaladta a saját 151 kat. holdas földbirtoknak az értékét.¹⁸

A zsidó földbirtokos réteg a tipikus vállalkozó szellemet testesítette meg. Többnyire bérletekkel egészítette ki földjét, s többen a mezőgazdasági termékek továbbfeldolgozásával igyekeztek az agrárról hatását ellensúlyozni. Több zsidó földbirtokos létesített szeszfőzdét, vagy terménydarálót, malmot is bérelt s a lisztet, a megőrölt takarmányokat saját maguk értékesítették.¹⁹ A zsidó birtokon az 1930-as években már alig található a hagyományos kis tejhozamú szürke marhákból, melyekhez viszont a civisgazdák — csakúgy, mint az ősi racka juhokhoz — ragaszkodtak.

Az 1920-tól végrehajtott jelentéktelen földreform kevésbé érintette a zsidó földbirtokosokat. Jól vezetett gazdaságaik képesek voltak tőkeakkumulációra, s így a gazdálkodás további korszerűsítésére. A földbirtokos családok között voltak a Debrecenben legrégebben letelepedett családok, s általában ezek asszimilálódtak a leginkább. A 20-as években ez a réteg, bár gazdaságilag erősödött, a zsidó hitközségben és egyéb testületekben elveszítette domináns szerepét, de életmódjával továbbra is jelentős hatást gyakorolt a hitközség gazdagabb tagjaira. Egyesek a magyar dzsentri tipikus életmódját próbálták utánozni. Hatásuk a „szellemi középosztályra” abban jelentkezett, hogy ez utóbbi réteg is sokat átvett a dzsentri és sznob külsőségekből és viselkedésmódból.

Az értelmiség az I. világháború után megszerezte a status quo hitközség vezető pozícióit és a város gazdasági életében is jelentősen növelte súlyát. A hitközségi adófizetők között 72 ügyvédet, 50 orvost, 18 mérnököt és 25 bank-, illetve részvénytársasági igazgatót találunk. Az 1921–44 közötti időszakban dr. Fejér Ferenc ügyvéd, majd Ungár Jenő bankigazgató volt a hitközségi elnök. A pénzügyi eljárók a következők voltak: Halmágyi József nagykereskedő, dr. Geiger Miklós ügyvéd, Markovits Ignác bankigazgató, dr. Kun Miklós ügyvéd és Csengeri Leó földbirtokos. Az iskolaszék vezetése dr. Brunner Lajos orvos és dr. Fényes Jenő ügyvéd között oszlott meg.²⁰ A Debreceni Izraelita Szentegyleten belül, amely egyértelműen vallási testület volt, a kereskedői réteg játszotta a vezető szerepet. 1939-ben az 51 fős választmányból 27 fő volt kereskedő, illetve magánzó. A szellemi középosztály csak 9 személlyel képviseltette magát.²¹

Az ügyvédek és banktisztviselők jelentős súlya a hitközségi intézményekben mintegy tükrözte azt a szerepet, melyet a gazdasági életben betöltöttek. A város gazdasági életének sajátosságaiából, a torz iparszerkezetből és vállalati struktúrából adódóan az értelmiségen belül nem a mérnöki, hanem az ügyvédi pálya biztosította a nagyobb lehetőségeket. A középosztályhoz tartozó rétegeken belül a legjelentősebb szerepe a „szellemi középosztálynak” volt. 155 család tartozott ide, s ezen belül majdnem 50% volt az ügyvédek aránya. A középrétegekhez sorolható módosabb iparosok (19), illetve nagykereskedők (25) száma együttesen alatta

¹⁸ OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel.

¹⁹ Csengeri Istvánnal készített interjú 1986. február

²⁰ *Gonda Moshe Eljahu: A debreceni zsidóság száz éve.* Kiad. A debreceni zsidók emlékbizottsága. Tel Aviv é. n. 156.

²¹ HBmL XV. 11. 9. A Debreceni Izraelita Szentegylet 1936–38. évi választmánya. 51.

maradt a gazdag ügyvédek számának. Összességében a középrétegekhez sorolható 264 család, azaz 12%-a a zsidó társadalomnak.

A nagy gazdasági válság hatására erősen megcsappant a középosztályi életvívón élők aránya. Míg 1929-ben a virilisek 32%-a volt izraelita vallású, addig arányuk 1934-re 23%-ra csökkent. A válság a gazdag kereskedőréteget érintette a legsúlyosabban. Ezt érzékelteti Króh Vilmosnak 1932-ben a főispánhoz írt levele: „Több, mint 25 éve az első virilisek közé sorozott adófizető polgára vagyok városunknak... 20 évi önállóságom és első nagykereskedő mivoltom után tönkrementem, gazdák, kereskedők, iparosok több, mint 600 ezer pengővel adósom maradtak.”²² A gazdag kereskedőréteg egy része a 30-as évek második felében stabilizálni tudta helyzetét, főképpen azok, akik jelentős házingatlannal is rendelkeztek. Pl. Ullman Salamon a Tiszántúl egyik legnagyobb fűszerkereskedését birtokolta. Az MNB 1937. évi hitelinformációja szerint a tulajdonos „kitűnő kereskedő”. A Piac u. 69. szám alatt egy kétemeletes bérházat birtokol, melynek értéke 150000 — 200000 pengő körül volt.²³ Wiener Adolf zsákkereskedőnek az 1939. évi MNB hitelinformáció szerint a Csapó u. 18. szám alatt 400000 pengőt érő 3 emeletes bérháza volt, évi 40000 pengő házbér-jövedelemmel, övé volt a Piac u. 85. szám alatti 150000 pengőt érő ház is, továbbá 800 négyyszögöl szőlő a város határában. Tiszta vagyona 532000 pengőt tett ki.²⁴ Mindezek az adatok jelzik a zsidó középosztálynak azt a jellemző vonását, hogy jövedelemforrásai között igen fontos szerepet játszott a házingatlan, mind a kereskedők, mind a szellemi foglalkozásúak esetében.

A 222 szabad foglalkozású ügyvéd, illetve vállalkozó, a 236 magántisztviselő, a 497 kis-kereskedő és a 244 kisiparos kisebb része átmenetet képezett a középpolgárság és a kispolgárság között, többségük azonban a kispolgári réteghez sorolható. Ez az összesen mintegy 1200 család alkotta status quo hitközséghez tartozók zömét, mintegy 60%-át.

A zsidóságon belül a kereskedők után a második legnépesebb foglalkozási csoport a kisiparosságé volt. Az iparosok között, hasonlóan a város kisiparához, a legtöbben szabók és cipészek voltak. Ugyanakkor a zsidó kisiparosok soraiban nagy arányban találhatók olyan új szakmákban tevékenykedők, akik a városiasodás előrehaladásával jelentkező új igényeket ismerték fel és elégtették ki, pl. szobafestők, üvegesek, villanyszerelők, víz- és gázszerelők, műszerészek, óráskok, vagy kozmetikusok és női kalaposok. 1928-ban a városban 20 női fodrászat volt; 90%-uk a város belső övezetében a nagyvárosi, illetve kisvárosi üzletnegyedben és a kisvárosi lakónegyedben dolgozott. Számuk és területi megoszlásuk világosan tükrözte, hogy csak a belvárosban lakó szűk rétegnek, a „nagyságos asszonyoknak” tellett fodrászra. 1928-ban a női fodrászok 60%-a, a női kalaposok 58%-a izraelita vallású volt.²⁵

Mint említettük, a kisiparosokon belül a legnépesebb szakma a szabó kisipar volt. Egy tisztí főorvosi jelentést felhasználva képzeletben lépünk be egy szabó kisiparos, Grünfeld Salamon Péterfia u. 19. szám alatti otthonába. A családfő Miskolcon érettségizett, Debrecenben 1909-ben nyitotta meg üzletét. Hamarosan 16–20 segéddel dolgoztatott. „Az I. világháború alatt hadifogságba került, s így jutott, mint ilyen, Lyonba és Grenoble-ba, hol szakmájában dolgozott.” 1927-ben az Ipartestület szabó szakosztályának társelnöke és választmányi tagja. Udvarra nyíló lakása 3 szobás. A próbaterem 6x6 méteres, míg a munkaterem 5x6 méteres, ahol 1932-ben 2 segéd dolgozott az elegáns angol szövétű öltönyökön. Mint a jelentés írja, a három szoba szépen berendezett szerény jómódról árulkodik. „Általában a családi miliőt a rend, a tisztaság, a szeretet, egymás megértése és megbecsülése hatja át.”²⁶

A középosztály és a kispolgári rétegek között erős volt a társadalmi elkülönültség. „A jómódú osztály exkluzív életet élt a hitközségi társadalmon belül. Egymás között házasodtak,

²² HBmL IV. B. 901/d. l. F 144/1932.

²³ OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel.

²⁴ Uo.

²⁵ A foglalkozás szerinti megoszlást *Gonda Moshe Eljahu* fentebb idézett könyve közli, 157–169., a női fodrászokra vonatkozó adatokat Debreceni Címtár 1928. alapján számítottuk.

²⁶ HBmL IV. B. 1408/a. A tisztiorvos jelentése az Árvaszéknek.

egymással szórakoztak és kávéházakban, bálokon külön asztalnál ültek.²⁷ A történelmi körülmények a gazdagabb zsidó rétegeket deformálták a leginkább. „Politikai és szellemi tekintetben folytonosan megalkudni kényszerült azzal az 'úri' osztállyal, amellyel együtt élt és gazdaságilag mindjobban összekapcsolódott.”²⁸

A kormánypárt helyi szervezetének 1929. évi igazgatóválasztmányában ott találjuk Bernfeld Sámuel textilnagykereskedőt és Ungár Jenő bankigazgatót. Ugyanakkor Ungár Jenő részt vett a Magyar Cobden Szövetség helyi szervezetének vezetésében is. A Szociáldemokrata Párt helyi hetilapja így jellemezte Ungár Jenőt, az Általános Forgalmi Bank vezérigazgatóját: „Tele van szociális tervekkel. Van is érzéke hozzá. Az Egységes Párt támasza ugyan, de csak hajszál választja el a Szociáldemokrata Párttól.”²⁹ A zsidó középpolgárságon belül a szellemi középosztály a liberalizmus álláspontjához közeledett. Ezt tükrözi a Cobden Szövetségen belül játszott jelentős szerepe. E szervezetben, melynek elnöke dr. Baltazár Dezső református püspök volt, ott találhatjuk a vezetésben a már említett Ungár Jenő mellett dr. Hegedűs Jenő ügyvédet és dr. Haász Imrét, az izraelita reálgimnázium tanárát.

A részvénytársaságok igazgatóságában jelentős szerepet játszottak az ügyvédek. A város gazdasági életét jól jellemzi az alábbi szólás-mondás: „Mérnök nélkül még elboldogul valahogy a cég, de kell egy csavaros eszű zsidó ügyvéd, aki kijátssza az adóügyi és egyéb paragrafusokat.” Zsidó ügyvédek, mint részvénytulajdonosok maximum 8–10000 pengőt birtokoltak, viszont súlyukat a vállalatok igazgatóságában játszott szakértő szerepük határozta meg. Nagy számban béreltek földbirtokot is a dszentri külsőségeket utánozva, hogy a földbirtokosok társadalmi presztízsének fényében sűtkérezzenek.

Egyes tehetős zsidók a növekvő antiszemitizmus korában 30000 pengőért vásároltak „kormányfőtanácsosi” címet, amivel az arisztokratikus méltóságos megszólítás járt együtt.³⁰ Az orthodox zsidósághoz tartozó Bernfeld Sámuel viszont elutasította a „felajánlott” címet. „Én inkább kifizetem a 30000 pengőt, de nem tartok igényt ilyen címre” — válaszolta a kormánypárt kasszájába mindenáron pénzt szerezni akaró korteseknek.³¹ A gazdag zsidó családok túlnyomó többségükben inkább a katolikus vagy református gimnáziumokba írtatták gyermekeiket, mint az izraelita gimnáziumba.

A városi zsidók középpolgári rétege — hasonlóan a budapestihez — a társadalmi biztonságérzet hiányában képtelennek mutatkozott „a puritanizmus, a társadalmi közélet demokratikus felfogása stb. polgári erényeit kifejleszteni önmagában — azokat a polgári erényeket, amelyeket a modern kapitalista fejlődés egyébként is bomlasztott és háttérbe szorított”.³²

A Hatvan utca társadalma

Az utca lakóinak többsége izraelita volt, így az utcán végighaladva egyúttal sajátos keresztmetszetet kapunk a zsidóság társadalmi tagozódásáról és ennek térbeli kifejeződéséről. Az utcában mintegy 100 fő foglalkozott kereskedelemmel. 1940-ben a város önálló kereskedőinek 11,3%-a mezőgazdasági termékekkel kereskedett, viszont az utcában lakó zsidó kereskedőknek

²⁷ Gonda Moshe Eliahu: i. m. 167.

²⁸ Lackó Miklós: Budapest társadalma a két világháború között. In.: Budapest története V. (Szerk. Horváth Miklós) Bp. 1980. 439.

²⁹ Várospolitikai Szemle, 1932. szept. 28. 5. A Magyar Cobden Szövetség helyi szervezetének összetételéről: HBmL XV. 11. 1932. dec.

³⁰ Hermann Dezsővel készített interjú 1985–1986.

³¹ Uo.

³² Lackó Miklós: Budapest társadalma a két világháború között... i. m. 439.

csak 7%-a kapcsolódott a mezőgazdasághoz.³³ A város nyersbőr- és tollkereskedői szinte teljes egészükben izraeliták voltak, s azokra az utcákra, így a Hatvan utcára koncentráltak, amelyekben a zsidóság lakott. A zsidó kereskedők között jelentős volt a modernebb kereskedelmi tevékenységekkel foglalkozók aránya. 1940-ben a város kereskedői között csak 1,5% volt a műszaki és elektromos cikkel kereskedők aránya, míg a Hatvan utca 100 zsidó kereskedője közül 6 erre a területre specializálódik. Az utcában 11 szatócsbolt volt, míg a városi átlagban 14,6% volt az e típusú boltok aránya.³⁴

A Hatvan utca eleje, a főutcába torkolló rész nagyvárosi arculatot tükrözött, 2-3 emeletes épületeivel. Jellemző, hogy az utcában lakó 14 orvos, 7 ügyvéd fele az utca legelején lakott. A Hatvan utca 1-3. szám alatt egy kozmetikus, 2 fodrász, 1 könyvkötő, 1 műszerész, 1 szűcs, 1 cukrász, 1 műhímző, 1 fehérműkészítő, 1 férfi kalapos, 1 villanszerelő, 1 fényképész és 1 könyvkereskedő lakott. A szatócsboltok viszont az utca kisvárosi üzletnegyed jellegű részébe húzódtak vissza. A nagyvárosi jellegű részhez legközelebb Leitner Anna, valamint özv. Vieser Fülöpné 21. szám alatti szatócsboltja volt, majd a 49. szám alatt Heisz Zoltáné. A többi 9 szatócsbolt az utca vége felé helyezkedett el. A mezőgazdasági terményekkel kereskedők is jórészt a Hatvan utca kisvárosi üzletnegyedében voltak találhatóak. Az egyedüli kivételt Basch Miksa Hatvan u. l. szám alatti ágytollkereskedése jelentette, valamint 2 bőrkereskedő az utca elején.³⁵

A gazdálkodó-bérlő réteg szintén a kisvárosi üzletnegyedben, illetve az utca vége felé lakott, amely már kissé falusias képet mutatott. A Hatvan utca 30. szám alatt lakó Bleyer Ernő, a vitéz Bartha László tábornoktól bérelt 699 kat. holdas mikepércsi birtokon gazdálkodott. Házingatlanának értékét (40000 pengő) túlhaladta a bérelt gazdaság élő és holt felszerelése (50000 pengő). A házingatlan értéke is utal arra, hogy tulajdonosa „középosztályi életnívón” élt. Bár 1938 decemberében 28 ezer pengő az adóssága, tiszta vagyona 62 ezer pengőt tett ki.³⁶

A Hatvan utca 51. szám alatt lakó Csengeri Leó apja még kereskedő volt, ő viszont, eladva apja üzletét, földet vásárolt és kizárólag 50 kat. holdas birtokán gazdálkodott. Mint a „föld szerelmese” a legmodernebb gazdálkodási módszereket igyekezett megvalósítani a legújabb mezőgazdasági szakirodalom nyomon követésével. „Ló vontatta aratógéppel takarította be a búzát, a kukoricát 'négyzetes' vetőgéppel vetette. Amellett, hogy sertést hizlalt, 10-15 db szarvasmarhája legelt a Hortobágyon.” „Igyekezett kihasználni a mezőgazdasági termékek szezonális ingadozásait.” „A tavaszi takarmány-hiány idején olcsón vett négy rossz mustra ökröt, őszre felhizlalta és jó áron eladta őket.” A status quo hitközségen belül nálánál jóval vagyonosabbak mellett a pénzügyi előjáró szerepét töltötte be, mint a „mezítlásosok”, azaz a szegényebbek érdekeinek képviselője. Magas hitközségi pozíciója arra is utal, hogy a zsidóságon belül a vagyoni tagozódás mellett a társadalmi presztízs meghatározó tényezője volt a tudás. Csengeri Leó Kolozsvárott jogot végzett, apja halála miatt záróvizsgáit már nem tudta befejezni, így neve előtt nem szerepelt a doktori cím. Széles körű jogi és mezőgazdasági tudása révén nagy tekintélye volt a „keresztény” társadalomban is. „Ha az utcán szembetalálkoztam vele Vásáry polgármester, nem csupán köszöntek egymásnak, hanem gyakran elbeszélgettek valamilyen gazdálkodási kérdéstről.”³⁷

A rőfös, rövidáru és textilkereskedők az utca egész hosszában megtalálhatók voltak, az utca elején azonban jórészt a középosztályhoz tartozó kereskedők bőséges árukészlettel rendelkező áruházai koncentráltak. Az utca legelején a 2. szám alatti emeletes sarokház üzletének cégtábláján a Bernfeld Sámuel textilnagykereskedő nevét olvashatjuk. Ő azok közé a vagyonos kereskedők közé tartozott, akiket a gazdasági válság megrendített, de a 30-as évek végére sikerült stabilizálnia helyzetét. 1931-32-ben 500 ezer pengő veszteség érte. A cég alaptőkéje

³³ Debreceni Címtár 1940 adataiból számítva, további személyekre vonatkozó információkat nyújtottak: Almássy Miksáné, Debreceni Gyuláné, Hermann Dezső, Csengeri István, dr. Kulcsár András, Ungár Istvánné, dr. Kardos Pálné.

³⁴ Debreceni Címtár 1940. A kereskedő névjegyzékből számítva.

³⁵ Lásd a 33. számú hivatkozást.

³⁶ OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel.

³⁷ Csengeri Istvánnal készített interjú 1985. január.

280 ezer pengőt tett ki. 1941-re a cég, s így a család vagyoni helyzete stabilizálódott. Ebben az évben a fellendülő forgalom már félmillió pengős árukészletet igényelt. A MNB hitelinformációs jelentése szerint „A vezetés rendkívül ügyes és szakszerű.” Ez a dicséret ekkor már Bernfeld Ernőnek szólt, aki átvette a családi részvénytársaság irányítását. A fentebbi jelentés a hitelképességre utalva megjegyzi: „az igazgatósági tagok igen szolid életet élő emberek és egyébként is vagyonosak.”³⁸ A szolid életvitel nyilván összefüggött azzal, hogy Bernfeld Sámuel az orthodox hitközség elnöke volt évtizedeken át. A takarékos életmód s főképpen az ügyes üzletpolitika 1941-re jelentős vagyon felhalmozását tette lehetővé. Ekkor özv. Bernfeld Sámuelné és fia tulajdonában van a Piac u. 1. és a Hatvan utca 2. szám alatti emeletes sarokház üzletekkel, továbbá a Piac u. 3. és a Simonyi u. 14. szám alatti ház is. Ezeknek a tehermentes összértéke meghaladta a félmilliót.

Az utca közepén a 35. szám alatt állott az Eisenberg testvérek kéteemeletes bérháza. A cég profílja egyértelműen jelzi, hogy tipikus kis- és nagykereskedelmi tevékenységgel egyaránt próbálkozó, szerényebb tőkeerővel rendelkező vállalkozásból élnek a tulajdonosok. A fűszer- és vegyeskereskedés mellett petróleum és petróleumhordó-kereskedéssel is foglalkoztak. 1942 júliusában a cég árukészlete 42 ezer pengőt tett ki, de a válság alatt felgyülemlett adósságokból még mindig 37 ezer pengő állt fenn. A házigatlan révén a tiszta vagyon 46 ezer pengő volt, azonban a cégtulajdonos Eisenberg Henrik — a zsidóságot mind erősebben sújtó intézkedések miatt — egyre sötétebbnek látta a jövőt. A korábban is mélyen vallásos Eisenberg Henrik — aki saját pénzen külön imaházat tartott fenn és mindig kaftánt viselt — egyre inkább a valláshoz menekült a nyomasztó gondok elől.³⁹

Megtaláljuk az utcában a tradicionális zsidó kereskedő szakmában tevékenykedőket. Például a 45. szám alatt lakott Goldman László nyersbőrkereskedő. 1938 januárjában üzleti tőkéje 15 ezer pengő, viszont 10 ezer pengőnyi adóssága van a Magyar Általános Hitelbanktól felvett hitelek miatt. A 15000 pengő értékű ház, a 20000 pengős tiszta vagyon azt a kereskedőre teget reprezentálja, amely szerény jólétben, s ugyanakkor állandó gondban élt, hogy holnap vagy holnapután fenn tud-e maradni vagy tönkremegy, mint például a 45. szám alatti Schwartz Fülöp-féle nyersbőrkereskedés.⁴⁰

Az utca vége felé közeledve a vásártérhez, a mezőgazdasági terményekkel foglalkozó kereskedők üzleteihez érkezünk. A 65. szám alatt található Ifjú Csengeri Ignác liszt-, termény- és takarmánykereskedő háza. A terménykereskedőknél általában jellemző földingatlan nála sem hiányzik, a birtokon fia, Ernő gazdálkodik. A 26 kat. hold föld a tanyával és gazdasági állatállományával együtt 1939 áprilisában 30 ezer pengőt ért, míg a városi ház 10 ezret. Ifjú Csengeri Ignác ekkor már a lecsúszó, söt tönkremenő kereskedő nyomasztó gondjait élte át, mert 40000 pengős összvagyonát 48 ezer pengő adósság terhelte.⁴¹

Az utcán lefelé haladva a vagyoni-társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjéhez jutunk. A Hatvan u. 2. szám alatt a Bernfeld áruház 1941-ben félmillió pengős árukészlettel rendelkezett, ugyanakkor az utca végén az 56. szám alatt Steiner Szeréne, vagy a 65. szám alatti Roth Sámuelné rövidárkereskedő a 10 ezer pengős árukészletet is csak távoli vágyálomként képzelhette el.

A Hatvan utcában lakó kisiparosok rövid jellemzésével érzékeltethetjük a tipikus iparos szakmákat. A 18. szám alatt Brüll Szeréne elegáns divatszalonja a legfrissebb párizsi divatot követte. A tulajdonos Bécsben a híres Wilhelm Schacknál folytatta tanulmányait. Lejjebb haladva az utcán a 47. szám alatt Kohn Sándor szobafestő-mázoló díszes cégtáblája a tulajdonos szakmai ügyességét tanúsította. A 48. szám alatti régi boltozatos civisház felől a frissen sült kenyér illata cégér nélkül is jelezte az idős tulajdonos, Grünfeld Ferenc szerény kis péküzemét.

³⁸ OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel. A vagyoni állapotról.

³⁹ OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel; Eisenberg Henrikről, közeli ismerőse, Hermann Dezső szolgáltatót információkat.

⁴⁰ OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel.

⁴¹ A vagyoni állapotról; OL Z 19. 17. doboz, 6. tétel, a családi munkamegosztásról Csengeri Istvánnal készített interjú. 1985. február.

Grünfeld Ferenc már 1927-ben korelnöke volt az Ipartestület sütőipari szakosztályának. Előjárósági tagsága a zsidó hitközségben nem vagyonának szólt, hanem idős kora ellenére tiszteletet parancsoló, szorgalmas munkájának megbecsülését fejezte ki. 1940-ben, halálakor két kereskedő fiára a péküzem 1000 pengő értékű felszerelését, 500 pengő készpénzt, 10 ezer pengő értékű házat és 1500 pengő értékű bútort és lakásfelszerelést hagyott örökül.⁴²

Az asszimiláció lehetetlenné válása

A zsidóság társadalmi helyzetét a korszakban döntően befolyásolták a társadalmi mobilitás fokozatosan szűkülő lehetőségei. A korszak fontos jellemzője, hogy a zsidóság gazdasági-társadalmi lehetőségeit, időszakonként változva, de tendenciájában egyre erősödve az adminisztratív állami intézkedések, az ún. zsidótörvények határozták meg. A 20-as években a numerus clausus főképp az egyetemi továbbtanulás lehetőségeit korlátozta.

A város zsidósága éppen a továbbtanulási esélyek javítása érdekében hozta létre 1921-ben a zsidó gimnáziumot. A zsidóság országos lapja 1927-ben írja a gimnáziumról: „Ebből a tanintézetből kikerülő ifjabb nemzedék letéteményese lesz a hithű modern zsidó szellemnek.” A gimnáziumot a status quo hitközség hozta létre, azonban a tanulóknak „legalább 30%-a az orthodoxia köréből került ki.”⁴³

A gimnáziumi tanulók származás szerinti megoszlása⁴⁴

	A város középiskoláiban 1929/30. tanév	A zsidó gimnáziumban 1931/32. tanév
nagybirtokos	0,7	1,1
középbirtokos	3,0	4,3
kisbirtokos	5,9	2,3
agrárproletár	1,7	–
vagyonából élő középburzsoá	2,6	3,6
értelmiség	52,6	40,8
kisiparos	8,9	11,0
kiskereskedő	8,7	33,7
altiszt	6,2	–
munkás	6,7	–
egyéb	3,0	3,2
	100,0%	100,0%

A város középiskoláinak és a zsidó gimnáziumnak az adatait összehasonlítva szemmel látható arány-különbségek mutatkoznak, amelyek egyrészt a zsidóság sajátos foglalkozási-társadalmi összetételével, másrészt az egyes zsidó rétegeknek az azonos keresztény rétegektől eltérő mobilitási aspirációival magyarázhatóak. Figyelembe kell venni azt is, hogy a tanulók 30%-a nem Debrecenben lakó szülők gyermeke volt: a környező kisebb településeken lakó földtulajdonosok és földbérlok Debrecenbe küldték gyermekeiket továbbtanulni. Ez magyarázza, hogy a zsidó gimnáziumban a nagy- és középbirtokos származásúak aránya magasabb a városi átlagnál.

⁴² HBmL IV. B. 1412. Az 1940–42. között elhunytak hagyatéakai.

⁴³ Országos Egyetértés 1927. nov. 14. 3. és 1927. november 3. 5.

⁴⁴ A város középiskoláiról készített számítás. *Timár Lajos*: Debrecen társadalma. In: Debrecen története IV. kötet (Szerk. Tokody Gyula) Debrecen, 1986. 147. a zsidó gimnáziumról, a gimnázium 1931/32. évi évkönyve. A zsidó gimnáziumról dr. Kardos Lászlóval készített interjú (1985. június) nyújtott további információkat.

A vidéki tanulók zömét a kiskereskedő és kisbirtokos szülők gyermekei adták. Mindezeket figyelembe véve is egyértelműen megállapítható, hogy Debrecenben a zsidó kiskereskedők a városi átlagnál sokkal nagyobb arányban küldték gyermekeiket gimnáziumba. Bizonytalan anyagi helyzetük miatt sokszor erejükön felüli áldozatok árán is, de mindenképpen „biztosabb egzisztenciát” kívántak biztosítani gyermekeiknek.⁴⁵

A gimnázium 1941. évi jubileumi Évkönyve utal az asszimiláció szintjére is: „A debreceni zsidóság kelet és nyugat határán áll. Annyira nyugati és annyira magyar volt már 20 évvel ezelőtt is, hogy feltétlenül gimnáziumi nevelést akart gyermekeinek, de volt és van még benne annyi a keleti zsidóságnak az ősi hagyományokhoz való ragaszkodásából, hogy ezt a gimnáziumot feltétlenül zsidónak akarta.”⁴⁶

Az I. világháború után éppen a fokozódó antiszemitizmus hatására az asszimiláció folyamata lelassult, pedig a századforduló táján a „debreceni zsidóknak a magyarsághoz való azonosulása ténynek tűnt.”⁴⁷ 1920-tól a társasági élet szintjén egyre inkább megszakadt a kapcsolat „a keresztény magyar és zsidó társadalom között”. Az Úri Kaszinónak 1920 után egyetlen zsidó sem volt tagja. A zsidóság elsősorban a Hungária Kávéházat látogatta, ahol kevésbé volt jellemző az asztalok szerinti elkülönülés. „A Hungária Kávéházban vegyesen ültek zsidók és keresztények, nem nézték, hogy ki a zsidó, ki a keresztény. Az Arany Bika nagytermét elsősorban a civisek és köztisztviselők látogatták, a zsidóságnak inkább egy szűk felső rétege járt ide. Itt az antiszemitizmus erősödését az is jelezte, a zsidók és keresztények egyre inkább külön asztalnál ültek.”⁴⁸

A város két hitközsége közül a nagyobbik, a status quo tagjai „túlnyomó többségükben mind a magyar, mind a zsidó kultúrában jártasak voltak, beszédükben teljesen magyarok voltak. Családi életükben és társadalmi keretükben a hagyományos zsidó életformát követték. Többségükben szombat-tartók is voltak és kóser háztartást vezettek.”⁴⁹ 1936 júniusában a Béke című havi folyóiratban megjelent olvasói levél szerint „Annak... , hogy Debrecen zsidó templomaiban német nyelvű prédikációt hallgassunk, semmi értelmét nem látjuk. Egészen bizonyos, hogy a zsidó publikum 95%-a sokkal jobban ért magyarul, mint németül, sőt azt is állítani merjük, hogy a mai közönség 25%-a egyáltalán meg sem érti a német hitszónoklatot.” (Pontosabban jiddis nyelvű hitszónoklatra utal az olvasói levél.) Társadalmi és gazdasági sikereikkel megelégedettek voltak, és sokan 1920 után is a korábbi időszak folytatását remélték. Ha a Nőegylet felkérte báljához védnőknek a főispánt, a polgármestert, a főiskolások pedig az egyetem rektorát, azok a 20-as évek legelején még megjelentek és szmokingban, frakkban bizonyos ideig a díszhelyeken foglaltak helyet. „Az a körülmény, hogy a városi hajdúk pompás kék huszár-egyenruhában... díszőrséget álltak a bálterembe vezető lépcső két oldalán, nagy megelégedettséget váltott ki az estélyi ruhákban érkező zsidó bálozókból. Az idősebbek e festői képet látván, a Ferenc József-i kort idézték, amely pedig minden látszat ellenére örökre letűnt.”⁵⁰

A 20-as években gyakran csak apró mozzanatokban, de egyre gyakrabban jelentkezett az antiszemitizmus. 1927-ben pl. az egyetem évzáró ünnepélyén „a kiosztott jutalomkönyvek között a 'Nemzetközi zsidó' című, zsidógyűlölettől csöpögő könyv is szerepelt”.⁵¹ 1927-28-ban az egész várost felrázó pogromszerű megmozdulásokban is felszínre tört az antiszemitizmus.

⁴⁵ Dr. Kulcsár Andrással készített interjú 1986 január.

⁴⁶ Idézi *Gonda Moshe Eljahu*: i. m. 141.

⁴⁷ Hermann Dezsővel készített interjú 1985-1986.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ *Gonda Moshe Eljahu*: i. m. 101. Almássy Miksáné (interjú készítés időpontja 1985 jún.-nov.) szerint: „a status quo ante hitközség tagjait az ortodoxia élesen elítélte a zsidó életforma elhagyása miatt”.

⁵⁰ *Gonda Moshe Eljahu*: i. m. 165-166.

⁵¹ Országos Egyetértés, 1927. július 7. 32.

A fokozódó antiszemitizmus az asszimilálódás folyamatát egyre ellentmondásosabbá tette. A 30-as években a kikeresztelkedők, a „konvertiták” száma nőtt, ugyanakkor bekövetkezett az a kettősség, amit dr. Kardos László, a zsidó gimnázium tanára, a kiváló műfordító egy 1927-ben tartott előadása címében már szinte előre jelzett: „Cionisták és asszimilánsok”.⁵² A status quo hitközség elnöke, dr. Fejér Ferenc a 20-as években még azt hangsúlyozta, hogy „a zsidó érzés párosuljon a magyar hazafisággal.”⁵³ A 30-as évek végén az akkori hitközségi elnök, Ungár Jenő azzal utasította el a szélsőséges zsidó törekvések támogatását, hogy „a cionisták rendőri felügyelet alatt állnak”.⁵⁴ 1939-től a rendőrség valóban külön aktacsomóban gyűjtötte az adatokat a Magyar Cionista Szövetség Debreceni Csoportjáról, noha befolyásuk nem volt jelentős. Ezt is — létszámuk ellenére — néhány látványos fellépéssel próbálták növelni. Így pl. az antiszemita megmozdulások atrocitásaira „szervezett visszacsapással” válaszoltak. 1936 júniusában a két debreceni zsidó hitfelekezet közös lapja, a „Béke” azt hangsúlyozza: „Ción nem az egyetlen út, s főként nem az egyetlen kártya, amelyre föl kell vagy föl szabad tenni a zsidóság életét.” Az viszont tény, hogy a zsidóság egyre szorongatottabb helyzetében a 30-as évek végétől megerősítette különböző érdekvédelmi és vallási szervezeteit és újabbakat hozott létre. A két hitközség közös intézményei, a Chevra Kadisa és a Bikur Cholim mellett létrejött a Ción Betegsegélyző Egyesület és a Debreceni Izraelita Hitközségek Pártfogó Irodája.⁵⁵ A vallási jelleg mellett fokozódott az egyes intézmények jótékonyági, szegényeket támogató szerepe is. Mindezzel a kitérések számának csökkenését is szerették volna elérni. 1932–34 között évi átlagban 7,5 áttérés volt református vallásra, viszont 1938-ban 44 főre emelkedett az áttérők száma, majd 1938–1943 között viszonylag magas szinten (évi 18 fő) megállapodott.⁵⁶

A különböző vallási szervezetek jelentősen növelték a szegényebb családok támogatását, hogy „ne legyen a mi sorainkban olyan elhagyott ember, aki már csak vallása, a felekezete megtagadásával tud betevő falathoz jutni.” A Debreceni Izraelita Nőegylet már 1927-től ötven debreceni családnak rendszeres havi támogatást nyújtott. 1935-ben a status quo hitközség 6700 pengőt fordított jótékonyági célokra.⁵⁷

A hatalmi szervek igyekeztek megakadályozni az új szervezetek létrehozását. A miniszteri osztálytanácsos a Debreceni Izraelita Polgári Leányiskola volt tanulói Egyesülete működési engedély kérelmének elutasítását tömören így indokolta: „Az alapszabályok láttatmozgása iránti kérelmüket nem találtam teljesíthetőnek.”⁵⁸

A harmincas évek végétől mintegy válaszként az antiszemitizmus erősödésére a cionisták egyre inkább igyekeztek befolyásolni a hitközség politikáját. A Cionista Szövetség főtitkára a debreceni status quo hitközség elnökéhez írt levelében hangsúlyozta: „A Magyar Cionista Szövetségnek ma már van annyi önálló eredménye, hogy a hitközségi politikában is eredménnyel hallathatja szavát... Ma már ott tartunk, hogy nem feltétlenül kérünk, hanem követelünk.”⁵⁹

A zsidóság magába zárkózása a társasági élet szintjén is egyre jellemzőbbé és szükségesebbé vált. 1939-től fokozatosan a Kereskedelmi Csarnok vált a zsidó társasági élet fórumává s egyre kevésbé látogatták az Arany Bika „Nagytermét”. 1940 novemberében egy detektív a következőket írta jelentésében a Kereskedelmi Csarnokról: „Tagjai 98%-ban zsidók, mégpedig

⁵² Dr. Kardos Lászlóval készített interjú (1985. június). Az előadás nagy hatást gyakorolt a hallgatóságra; „hetekig beszédtema volt”. (Almássy Miksáné közlése.)

⁵³ *Gonda Moshe Elijah*: i. m. 101.

⁵⁴ HBmL VI. 11. 9. Feloszlott egyesületek.

⁵⁵ *Dr. Weiss Pál és dr. Strasser Salamon*: Izraelita hitközségek. In: Debrecen sz. kir. város és Hajdú vármegye (szerk. Csobán Endre) 1940. 185.

⁵⁶ Karády Viktor publikálatlan tanulmányából átvett adatok.

⁵⁷ Országos Egyetértés. 1937. március 25. 3., ill. 1927. dec. 8. t.

⁵⁸ HBmL 11. 9.

⁵⁹ HBmL 11. 1939. február, Magyar Cionista Szövetség 168. iktatószámú, Weintraub Jenő 1939. jan. 1-jén ezt írja Katz Ármin hajdúszoboszlói főrabbinak a cionista szervezkedés szükségességéről: „mert ki akarnak irtani bennünket”.

zsidó intellektuellek: ügyvédek, orvosok, gyógyszerészek, ezen kívül éspedig nagyobb részben zsidó nagy- és középkereskedők, bankemberek. A Kereskedelmi Csarnokot zsidó kaszinónak is emlegetik. Tagjainak száma 200-on felül van. Hétköznapi látogatottsága átlagosan 30–40 személy, szombati és vasárnapi látogatottsága 70–100 személyig.⁶⁰

Kétségtelen, hogy az asszimiláció folyamata az 1930-as évektől lelassult, majd az elletés tendenciái erősödtek. „Az idők változásával a mulatságok fokozatosan zsidó jellegűek lettek, különösen a zsidó gimnázium purim bálja.”⁶¹ Az egyre erősödő diszkrimináció, a szorongatottság érzése erősítette a hitközség kohéziós erejét. Különösen az orthodox hitközség őrizte és ápolta a ritus-közösséget kifejező szokásokat. „Mint vallásos életet élő közösség szépen megőrizték a zsidó folklórt. A Hatvan utca környékén az Imatarisznyával, szukottkor az eszroggal járkáló zsidók, pénteken a pékhez sóletes fazekakat vivő asszonyok zsidó jelleget kölcsönöztek az utcáknak. A vallásos zsidóság sok népi hagyományt őrzött.”⁶²

A korszakban az egyetemi továbbtanulás lehetősége, amely a zsidóság társadalmi mobilitásának alapvető eszköze volt, évről évre változott, de tendenciájában egyre nehezebbé vált. A numerus clausus nem azonos mértékben alkalmazták az egyes években. A külföldi továbbtanulás lehetősége is évről évre módosult. A húszas években néhányan a debreceniek közül is észak-olaszországi egyetemeken tanultak tovább. Az 1928–29-es tanévben a zsidó gimnáziumban leérettségizett 47 tanuló túlnyomó többsége egyetemen tanulhatott tovább. Ez a nagyobb továbbtanulási arány az 1928. évi 14. tc.-kel volt összefüggésben, amely mérsékelte a numerus clausust.⁶³

*Az izraelita vallású hallgatók aránya az egyetemen, %-ban*⁶⁴

Tanév	Egyetem (teológiai kar nélkül)	Jogi kar	Orvosi kar	Bölcsészkar
1929/30.	16,1	19,3	24,7	8,5
1931/32.	21,4	31,8	33,5	10,6
1934/35.	12,5	16,3	26,2	7,1
1937/38.	5,7	7,8	6,6	7,1

Az izraelita vallásúak a legnagyobb arányt az egyetemen az 1931/32-es tanévben érték el. 1933-tól újra vallásosbodott a numerus clausus. Az 1937/38-as tanévben már a város össznépszerűségén belüli arány alá csökkent az izraelita vallásúak aránya az orvosi és jogi karon is.

Ennek ellenére szaporodtak a zsidó hallgatók elleni akciók. 1932-ben az egyetemen többször antiszemita zavargásokat szervezett a Turul Diákszervezet. 1933 őszén az egyetemen ki-robbant antiszemita tüntetések a városban is folytatódtak. A november 15-én este rendezett tüntetésen már nagyobb számban vettek részt „munkanélküliek, gimnazista diákok, ipari tanulók és a horogkeresztes párt tagjai...” Ez a tüntetés már magán viselte a fasiszta jellegű megmozdulások jellegzetességeit. A Csokonai és a Pásti utcákban zajló tüntetések során üzletek és lakások ablakait törték be a felvonulók „Éljen Hitler” és „Le a zsidókkal” jelszavakat kiabálták. Hasonló volt a helyzet a november 17-i és 20-i tüntetéseken is.⁶⁵

1934-ben a helyi nyilaskeresztes párt emberei fényképeket készítettek a zsidó tulajdonban lévő üzletekből kilépő vásárlókról. Az így készült fényképes röplapokon a következő felirat

⁶⁰ HBmL 11. 9. Detektív-jelentések 1940. november.

⁶¹ *Gonda Moshe Eljahu*: i. m. 1811. Dr. Kardos László közlése szerint az 1930-as évek közepéig nem zsidó származású tanulók is jártak a gimnáziumba.

⁶² *Gonda Moshe Eljahu*: i. m. 101.

⁶³ I. m.

⁶⁴ *Tóth Pál Péter*: *Metszéspontok*. Bp. 1983. 245.

⁶⁵ Uo. 74.

volt olvasható: „Egy úgynevezett magyar nő, aki csak Kleinnél talál nagy választékot. Ma még csak az arcképét hozzuk, holnap már a nevét és lakcímét is.”⁶⁶ A „Holnap” című szélsőjobboldali újság apróhirdetéseiben is antiszemita hecc-kampányt folytatott: „Még a vörös zsidót is fehérre mázolja a Szedlár Vilmos szobafestő vállalat.”⁶⁷ A zsidósággal szembeni diszkrimináció egyre inkább terjedt a különböző kulturális egyesületekben is. A Monti Kör volt főtítkára 1935-ben egy magánlevélben a következőket írja: „Zsidót egyet se! Semmi áron! Ha egyetlen egy beteszi a lábát, vége a Monti Körnek.”⁶⁸

1938 novemberében Révész Imre, a város református püspöke a főispán felszólítására kénytelen volt megígérni, hogy „zsidó fajú bérlőt még legsúlyosabb anyagi károsodásom esetén sem válllok, semmiféle még leplezett formában sem... a leghatározottabb formában elutasítom magamtól a banki igazgatósági tagságot.”⁶⁹

1939-ben a II. zsidótörvény 6%-os arányban korlátozta az egyes foglalkozásokban a zsidók arányát. Azon zsidók, akik nem tudták három nemzedékre visszamenőleg magyar honosságukat igazolni, elvesztették választójogukat. A törvény fő célja az volt, hogy a zsidóság gazdasági pozícióit szűkítse és a szellemi foglalkozásokban is megtörténjen a „keresztény őrségváltás”. Az őrségváltás „nemzetet jobbitó” hatásáról a Vitézi Szék vezetője is azt kénytelen megállapítani a polgármesterhez írt levelében, hogy: „eddig a zsidók által betöltött vezető állásokba számos esetben politikai és társadalmi összeköttetésekkel rendelkező, szakértelem nélküli egyének kerültek... a zsidótörvény inkább csak az íróasztaloknál dolgozó 'kis zsidókat' söpörte ki.”⁷⁰

„A kis zsidókat” és közülük nemcsak az íróasztaloknál dolgozókat sújtották a különböző korlátozó intézkedések. A II. zsidótörvény előtt a városban 290 keresztény és 66 izraelita személy rendelkezett italkiméresi engedéllyel. A törvény buzóg végrehajtása után csupán 3 zsidónak hagyták meg az italméresi jogot. A zsidó földbirtokosok igyekeztek földjüket minél előbb eladni. A korábban legnagyobb földbirtokos család, a Hartstein család birtoka jelentősen csökkent: 1940-ben Hartstein Nándor 447 kat. hold, Hartstein Gyula pedig 244 kat. holddal rendelkezett, szemben a korábbi 1000 kat. hold körüli birtokaikkal.⁷¹

A gazdag iparos- és kereskedőréteg egy része a „stróman”-rendszer segítségével keresztény név alatt folytatta tevékenységét, s így ki tudta használni a hadikonjunktúra körülményeit. A helyi vezető körök szinte megelőlegezve az 1941. évi III. zsidótörvényt, már 1939-ben buzógkodtak a faji szemlélet alkalmazásában. A főispán utasította a rendőrkapitányt, nyomoztassa ki, „hogy az egyetemi tanszékvezetői állásokért folyamodók feleségei közül kiben van több zsidó vér”, s figyelmeztetett arra is, hogy a családfa-kutatás 1815-ig visszamenőleg történjen meg. Majd a „nyomozás” eredménye alapján az egyik jelölt („aki ugyan maga fajtiszta magyar”) elutasítását tanácsolta Hóman Bálinthoz írt levelében, mivel annak felesége „a vér szerint számítva 50%-ig magyar nemes, 25%-ig zsidó, 12,5%-ban tót és 12,5%-ban német”.⁷²

1941-ben lépett életbe a III. zsidótörvény. E törvény erős büntetés terhe mellett tiltotta az akár házassági, akár házasságon kívüli kapcsolatokat a keresztény és „zsidó fajú” egyének között. A III. zsidótörvény az egyetemi továbbtanulás lehetőségéből szinte teljesen kizárta a zsidókat. Az 1941–42. tanév II. félévében a 415 debreceni egyetemi hallgató között csak 15 izraelita vallású volt.⁷³ 1942-ben további intézkedések korlátozták a zsidóság gazdasági lehetőségeit. A főispán közellátási kormánybiztosi minőségében arra szólította fel a polgármestert,

66 Bély István: Ahogy én láttam. (kézirat) 1972. 390.

67 Uo. 231.

68 HBmL 4. 8. Monti Olaszbarát Kör. Tassy Ferenc levele Csobán Endréhez. 1935. nov. 30.

69 HBmL 901/b. 2. Hajdú vármegye és Debrecen város főispánja. Titkos levelezés 1938–40. 43. old. Dr. Révész Imre református püspök levele Losonczy főispánhoz 1938. nov. 27.

70 HBmL 901/a/16. 217/1939. eln.

71 HBmL 901/b. 1 25/1940. B.

72 HBmL 901/a/16. a főispán levele a rendőrkapitányhoz 1939. okt. 230/1939.

73 Magyar Statisztikai Szemle 1942./1. 241.

hogy vonja be az összes zsidó kereskedőtől a baromfi, a tojás, toll, vad- és állatvásárlásra jogosító iparengedélyt.⁷⁴ 1942-ben a Vitézi Szék vezetője a polgármesterhez írt levelében azt állapítja meg, hogy „a zsidóság helyzete igen súlyos”.⁷⁵

A zsidóság további sorsának alakulásáról egy korabeli naplóból idézünk: „1944. május 3. Most mindenki a gettókról beszél, zsidók elkülönítéséről.” 1944. június 9. „Zsidócsoportokat kísérték a Péterfián felfelé a Nagyerdő irányába. Szánalmasan néznek ki. Látszik rajtuk a kétségbeesett lélek bánata és az éhség...”⁷⁶ A deportálás előtti napokról egy áldozat kicsempészett levele így ír: „egy szombati napon kb. 10–11 óra között szörnyű nagy melegben német katonai autón megérkeztünk a téglagyárba. Mikor megérkeztünk és körülnéztem, azt hittem, hogy a pokolba kerültem... Itt csakis pusztulás lehet számunkra és nem élet.”⁷⁷

A debreceni zsidóság több mint fele elpusztult a munkatáborokban, a deportálások során és a náci haláltáborokban.⁷⁸

⁷⁴ HBmL IV. 901/a. 18. 1591/1942. eln.

⁷⁵ HBmL IV. 901/a. 18. 44/1942.

⁷⁶ Sőregi János naplója KLTE Ms. 11.

⁷⁷ Debreceni Gyuláné korabeli naplója (a szerző tulajdonában).

⁷⁸ Hermann Dezső számítása a hitközségi iratok alapján.